УДК 811.161.2’367 Мирослава Баган (Київ)

ЗАПЕРЕЧНІ КОМПОНЕНТИ ЯК ЗАСОБИ ФОРМУВАННЯ СЕМАНТИЧНОЇ СТРУКТУРИ УКРАЇНСЬКИХ ПРИСЛІВНИКІВ У статті досліджено роль заперечних засобів української мови у формуванні адвербіальної семантики. Умотивовано широке використання заперечних префіксів у структурі прислівників, наголошено на їхніх особливих функціях. Визначено семантико- синтаксичні розряди, прислівники яких мають у своєму складі найбільше заперечних префіксів. З’ясовано семантичні відмінності прислівників з різними заперечними компонентами. Відзначено важливу роль заперечних префіксів у градації та підсиленні адвербіальної ознаки, а також у формуванні назв неконкретизованих обставинних ознак, важливих для характеризації непізнаних та загадкових ситуацій, на основі чого зроблено

висновок про інтерпретативний характер категорії заперечення, її функціональний перетин із категорією оцінки. Установлено продуктивність заперечної частки не у структурі предикативних прислівників, проаналізовано питання її правопису із цими прислівниками, а також із тими означальними та модальними прислівниками, які функціонують у реченні в присудковій позиції.
Ключові слова: прислівник, семантико-синтаксичні розряди прислівника, означальні прислівники, предикативні прислівники, заперечний компонент, заперечний префікс, заперечна частка, адвербіальна семантика. The article explores the role of negative components in shaping of adverbial semantics in Ukrainian language. Motivated the widespread use of negative prefixes in the structure of adverbs, emphasized their special functions. Defined semantic-syntactic categories of adverbs, which incorporate negative prefixes the most. It was found semantic differences between adverbs with different negative components. Noted the important role of negative prefixes in gradation and strengthening of adverbial features, as well as formation of names of unspecified adverbial features that are important for the characterization of the unknown and mysterious situations, based on which the conclusion about the interpretive nature of category of negation, its functional intersection with category of evaluation. The performance of negative particle not in the structure of predicative adverbs is found out, the issue of spelling out these adverbs is analyzed, as well as attributive and modal adverbs that function in the sentence in position of predicate. Key words: adverb, semantic-syntactic categories of adverb, attributive adverbs, predicative adverbs, negative component, negative prefix, negative particle, adverbial semantics.

Постановка проблеми. В українській мові є немало прислівників із заперечними афіксами, проте спеціально їх не вивчали ні з погляду структури, ні з погляду семантики. Важливо з’ясувати, як широко застосовано в українській мові заперечну стратегію номінації в системі прислівника та яку роль відіграють заперечні афікси у формуванні адвербіальної семантики. Аналіз останніх досліджень і публікацій. В українському та іноземному мовознавстві низку праць присвячено дослідженню функціонального потенціалу заперечних афіксів у семантичній структурі прикметників, іменників та дієслів [1; 7; 9; 10; 11; 12; 15]. На матеріалі прислівників функції таких

афіксів ні в українському, ні в російському мовознавстві досі ґрунтовно не досліджували. Складність вивчення ролі заперечення у формуванні адвербіальної семантики лінгвісти пояснюють "специфічною лексико- граматичною природою адвербіального граматичного класу слів як результату словотвірних процесів у діахронії та синхронії" [9, с. 40]. Суть проблеми полягає в тім, що одні прислівники утворилися за участю заперечних компонентів унаслідок нерегулярних структурних перетворень, які непросто систематизувати, пор.: незабаром, невзаміт, невзадовзі, невтямки, невміч тощо. Для інших, зокрема означальних прислівників, префікси не- та без- не є словотворчим формантами, оскільки ці прислівники успадкували їх від твірних прикметникових основ, пор.: неголосно ← неголосн-(-ий) + -о; нетерпляче ← нетерпляч-(-ий) + -е; беззвучно ← беззвучн- (-ий) + -о; безкомпромісно ← безкомпромісн- (-ий) + -о. Проте заперечні префікси, безперечно, впливають на характер адвербіальної семантики навіть тоді, коли вони не є словотворчими формантами. Вивчення закономірностей їх уживання у складі прислівникових лексем залишається актуальним. Мета статті – з'ясувати функції заперечних компонентів у структурі прислівників залежно від їхнього семантико-синтаксичного розряду. Виклад основного матеріалу дослідження. За характером лексичного значення прислівники зараховують до класу слів ознакової семантики, які в системі мови протиставляються семантично предметним словам [4, с. 154; 6, с. 11]. Прислівники, справді, передають ознаку, чим подібні до прикметників та дієслів, проте якщо останні вказують на

ознаки відповідно істот, предметів, явищ і дій, процесів та станів, то прислівники спеціалізуються на вираженні ознаки іншої ознаки [5, с. 298]. Як зазначає В.Б. Євтюхін, використання прислівників дає змогу на 1-2 порядки "поглибити" ознакову структуру речення [6, с. 13]. Для вираження ознакової семантики в морфемній структурі прислівників широко використовують також і заперечні компоненти, оскільки вони сприяють градуюванню ступеня вияву ознаки або ж указують і на повну її відсутність. Найбільшою мірою в структурі означальних прислівників представлені заперечні афікси. Серед них чимало тих, що мають заперечний префікс не-, пор.: невесело, недорого, недовго, нецікаво, нешвидко, некрасиво, нещасливо, нерадісно, непереможно, нечемно, нестерпно, недалеко, несумно, нетерпляче, негаряче, незле, небайдуже, недобре, несмачно, негоже, нескромно, нечесно, неспішно, неналежно, негідно, невідворотно, негостинно, несильно, неслабо, неголосно, неухильно, незмінно, некритично, невисоко, непрямо, нерівномірно, нерегулярно, незмінно, неквапно, невчасно, неправильно, невтішно, неухильно та ін. Цей префікс не є словотворчим формантом зазначених прислівників, оскільки він успадкований ними від твірних прикметникових основ, пор.: неголосно ← неголосн-(-ий) + - о; нетерпляче ← нетерпляч-(-ий) + -е. Проте наявність заперечного префікса безпосередньо впливає на характер семантики прислівників. Вони вказують на незначний, усереднений ступінь вияву ознаки і відрізняються від прислівників без заперечного префікса дещо м'якшим, некатегоричним вираженням спільної ознаки, пор.: далеко і неблизько; близько і недалеко; дорого і недешево; дешево і недорого; шкідливо і некорисно. Формування прислівників на основі прикметників із заперечним префіксом не- уможливлює дуже гнучке, ступеньоване вираження адвербіальної

ознаки в українській мові. Характерно, що кількість означальних прислівників із заперечними компонентами дедалі більше зростає. Якщо раніше в цій групі домінували прислівники, що передають фізичні та психологічні аспекти виконання дій (пор.: невесело, несильно, неголосно, нечемно та ін.), то сьогодні активніше використовують прислівники, утворені на основі відносних прикметників із коренями іншомовного походження, що відбивають специфіку економічних та соціально-політичних дій (пор.: нераціонально, нерентабельно, нелегітимно, неконституційно), напр.: Він також наголошує на тому, що влада в Києві захоплена нелегітимно (День, 4.03.2014); Немає жодного сигналу від міжнародної спільноти, що Президент діє неконституційно (День, 4.03.2014). Такі прислівники називають ознаку через відкинення іншої, здебільшого позитивної ознаки. Саме заперечний префікс формує значення відсутності ознаки. Розширення корпусу означальних прислівників із заперечними формантами свідчить про потребу в адвербіальних одиницях, утворених на основі заперечної стратегії номінації. У сучасній українській мові немало й означальних прислівників із заперечним префіксом без-, пор.: безчесно, безпорадно, бездушно, бездумно, безклопітно, безжально, безтолково, безпорадно, безтямно, безперестанно, безнадійно, безглуздо, бездарно, безмежно, безкарно, безвольно, безжурно, безапеляційно, безборонно, безплатно, безкорисно, безупинно, безшумно, безталанно, безтурботно, безперешкодно, безуспішно, безпомилково, безтактно, безконтактно, безвиїзно, безграмотно, безпросвітно та ін. Цей префікс також не є словотворчим формантом для безпосереднього утворення таких означальних прислівників, оскільки його вони успадкували від твірних прикметникових основ, пор.: беззвучно ← беззвучн-(-ий) + -о; безкомпромісно ← безкомпромісн-(-ий) + -о. Прислівники із заперечним префіксом без- називають ознаку, що виявляється у відсутності якоїсь іншої ознаки. Якщо префікс не- у структурі означальних прислівників сприяє градуюванню ознаки за ступенем її вияву (пор.: весело – несумно – невесело – сумно), то префікс без- акцентує на абсолютній відсутності якоїсь ознаки, пор.: безпомилково, безперешкодно, безтактно. Він формує категоричне значення відсутності, надає прислівникам безапеляційного звучання, а отже, певною мірою також сприяє увиразненню, підсиленню ознаки дії чи стану.

Характерно, що в українській мові є й прислівники із складним префіксом небез-, утвореним з двох заперечних префіксів – не- і без-, пор.: небезпричинно, небезпідставно, небезсумнівно, небезкорисно, небезгрішно, небезплатно. Ці прислівники також постали на базі прикметників, які на попередньому етапі словотворення набули двох заперечних префіксів, пор.: небезпричинно ← небезпричинн-(-ий) + -о. На думку деяких дослідників, поєднання двох заперечних префіксів призводить не до заперечення, а до ствердження певної ознаки, яка виражена хоч і неповно, але досить виразно [12, с. 34]. Згідно з іншою концепцією, поєднання двох заперечних афіксів відображає дискутивний характер вияву ознаки, оскільки їх використовують не просто для констатації ознаки, а для того, щоб спростувати хибні припущення про відсутність цих ознак [2, с. 216]. Прислівники із складним префіксом небез-, справді, надають мовленню відтінку полемічності, наголошують на наявності певної ознаки всупереч певним припущенням про її відсутність, пор.: Крім того, студенти з інших країн повинні щороку проходити обстеження на СНІД,

що теж небезплатно (День, 19.11.1998); Можливо, все тому, що ми тут ще не усвідомлюємо, що люди на Донбасі перебувають у винятковій для людини й нашої країни стресовій ситуації. Що вони небезпричинно живуть в атмосфері страху, небезпричинно вірять у те, що вони та їхні сім'ї можуть загинути (Дзеркало тижня, 4.07.2014). Значно менше одиниць із заперечними префіксами серед обставинних прислівників. Це здебільшого поодинокі прислівники з різними обставинними значеннями. Деякі з них завдяки наявності заперечного префікса виражають неконкретизовані значення місця та напрямку (безбач, безвісти, невідь-куди, неподалік), часу (невдовзі, невзадовзі, незабаром, невідь-коли), причини (неспроста, ненавмисне, незумисне, ненароком). Загалом прислівники вважають спеціалізованим засобом вираження тих відношень, за допомогою яких людина пізнає, структурує світ, орієнтується в ньому [8, с. 3–4]. Очевидно, що прислівники із заперечними префіксами відзначаються дуже розмитою, нечіткою семантикою, яка зовсім не сприяє орієнтуванню суб'єкта в просторі, часі чи причинах чого-небудь: безвісти – невідомо де; неподалік – недалеко, але невідомо де; неспроста – з якихось причин, але невідомо яких. Проте назви таких нечітких, неконкретизованих просторових, часових та причинових відношень потрібні для інтерпретації незрозумілого, загадкового або повністю не визначеного мовцем стану речей. Утворені за допомогою заперечного афікса прислівники місця, часу, причини та способу дії письменники нерідко використовують у моделюванні химерного художнього простору, пор.: Невзабарі, незабаром Невзаміту, невприміт Ненавмисне, ненароком На ослі приїде кіт. Непомітно, незавважно, Не до ладу, не як слід Кіт триматиме поважно Круглий та двоногий стіл. Невзадовзі, незабавом, Неспокійно, невпокій За дурною головою Ноги вилізуть на стіл. Незумисне, незнарошно, Як не віриш – перевір, На кота осел упаде, Кіт – на стіл, а стіл – навпіл (Галка Мир). Цілком очевидно, що заперечні афікси сприяють формуванню прислівників на позначення невідомих або неконкретизованих обставинних відношень. Заперечний компонент характерний і для структури багатьох прислівників та прислівникових сполук зі значенням способу дії, пор.: безперестанку, без угаву, без жалю, без відома, без мети, без пуття, без сліду, невлад, невпору, ненароком, не в лад, не в такт, анічичирк, анітелень. Вони вказують на особливий спосіб виконання дії чи перебігу стану через відкинення певної ознаки, пор.: анічичирк – не розмовляючи; безперестанку – не перестаючи, безвісти – невідомо де. Номінація через заперечення вможливлює вираження дуже специфічної ознаки, яку важко назвати безпосередньо. Характерно, що заперечний компонент нерідко вживають у препозиції до порівняльно-уподібнювальних прислівників із префіксом по- та суфіксами -ому, -ему (-єму), -и, пор.: Конфлікт у гурті «Гайдамаки»: розлучення не по-козацьки (Тиждень, 21.02.2012); ...більшість «регіоналів» не по- джентельменськи кинули більшість своїх однопартійок у сесійній залі (Тиждень, 28.01.2014); Ігри з Франком: антинаціонально й не по-науковому (http://dontsov-nic.org.ua/index.php?m=content&d=view&cid=205). У наведених прикладах заперечний компонент не модифікує значення прислівника, а вказує на повну відсутність бажаної

ознаки. Здебільшого частку не вживають з порівняльно-уподібнювальними прислівниками, що мають позитивно-оцінне забарвлення. Заперечний компонент використано також для утворення

деяких прислівників міри й ступеня, пор.: непоміру, непомалу, без ліку, без краю, без міри, нітрохи. Це дало змогу градуювати ступінь вияву ознаки. В одних прислівниках міри й ступеня такий заперечний компонент дещо нівелює високий ступінь вияву ознаки, начебто знижує його, пор.: непомалу і дуже. Іншим він, навпаки, надає більш категоричного звучання через вказівку на неможливість виміряти чи облікувати ознаку, пор.: без краю, без міри. Підсилювально- заперечну функцію виконує також префікс ні- в прислівниках нітрохи, ніскільки. Крім того, чимало якісно-означальних прислівників із заперечними префіксами (безбожно, нестерпно, нереально, неймовірно, непомірно, безжально, невимовно, безнадійно, безмежно, незрівнянно) транспонується в зону вираження вторинного для них значення міри й ступеня, пор.: Катеринин язичок безбожно заплутався в словах (Р. Андріяшик); Пам'ятники Леніну – безнадійно застаріли (День, 24.10.2006). Активне вживання заперечних компонентів у складі прислівників, що виражають значення міри й ступеня, дає підстави для висновку про інтерпретативний характер категорії заперечення, її тісну взаємодію з категорією інтенсивності вияву ознаки. Заперечні префікси широко представлені в структурі модальних прислівників, пор.: безумовно, безперечно, безсумнівно, безнадійно, безперспективно, неважливо, невигідно, недоречно, негоже, неможливо, недоречно, непевно, нереально. Одні з них функціонують як детермінантні другорядні члени речення, пор.: Сьогодні Михайло Коцюбинський, безперечно, боровся б за Україну (День, 3.09.2014); Сепаратисти в Україні, безсумнівно, мають потужних спонсорів і замовників (Голос України, 15.04.2014). Інші вжиті в позиції головного члена односкладного речення (Для мене неважливо, до якої церкви належить та чи інша людина (День, 19.07.2006); Хто став би зараз інвестувати в Крим? Інвестор з Австрії? Безперспективно (День, 26.06.2014) або складеного прислівникового присудка двоскладних речень із інфінітивним підметом, пор.: Розмовляти так було непотрібно й чудно (Ю. Яновський); Бути дрібним акціонером – невигідно (День, 18.11.2004). В усіх синтаксичних позиціях модальні прислівники із заперечними префіксами характеризують раніше названу дію з погляду її очевидності / неочевидності, важливості / неважливості, можливості / неможливості. Характерно, що ці префікси зручні для вираження модальних значень і зі знаком плюс (безперечно, безсумнівно), і зі знаком мінус (безнадійно, безглуздо, неважливо, неможливо, нереально), що свідчить загалом про їхню ефективність у формуванні різних відтінків модальних значень. Цікаво, що для якнайточнішого вираження оцінки мовці нерідко поєднують модальні прислівники, які вже мають у своєму складі заперечний префікс, із реченнєвим негатором, пор.: Драматично, але не безнадійно (День, 20.12.2013). Крайню периферію адвербіальної системи української мови становлять предикативні прислівники [3, с. 81]. Серед них також є ті, що мають у своєму складі заперечний компонент, пор.: невтямки, несила, непереливки, невдогад, невміч, не до вподоби, не до снаги, не до смаку, не до ладу, не до речі, не до шмиги. У реченні вони виконують вторинні для прислівників функції головного члена односкладного речення (пор.: Мати поглядає на свою дочку – й невтямки, що коїться з нею (Є. Гуцало); Мені очей звести несила (Н. Лівицька- Холодна); Більше невміч Було хлопцям мовчать. І відразу Злинув гул голосів молодих… (В. Бичко) або складеного прислівникового присудка у реченнях з іменниковим, займенниковим чи інфінітивним підметом, пор.: Мені не до вподоби життя тихої горлички! (І. Нечуй-Левицький); ... замість Гамалія приїхав його заступник Завірюха. Ні, це Денисові було не до шмиги (В. Шкляр). Предикативні прислівники із заперечним компонентом у функції головного члена речення виражають неспроможність суб'єкта виконувати

певну дію або неприйняття, несхвалення ним певних явищ, об’єктів чи дій, тобто вони реалізують переважно модальну, оцінну семантику. Використання такого заперечного компонента для вираження модальних значень цілком органічне й умотивоване, оскільки він не позначає

нічого субстанційного, а лише переводить оцінку тих чи тих можливостей зі знаку “+” до знаку “-”, пор.: під силу – не під силу; до снаги – не до снаги; тямить – невтямки; може – невміч тощо. Уживання негатора у складі предикативних прислівників зумовлене тим, що вони виконують типову для дієслів функцію присудка або головного члена односкладного речення, які на власне-семантичному рівні речення корелюють з предикатом відповідного судження, а заперечення якраз є тією операцією, що спрямована на відкинення предикатної ознаки й відбувається на рівні предикації [13, с. 393]. Саме тому його вживання перед компонентом, що виконує функцію предиката, або у складі такого компонента цілком органічне й умотивоване. Деякі прислівники в предикативній позиції інкорпорували негатор і становлять із ним семантичну й структурну цілісність (несила, невміч, невтямки, непереливки), інші – лише виявляють тенденцію до частого поєднання із заперечною часткою не, проте зберігають свій автономний правопис, пор: не до снаги, не до вподоби, не до шмиги та ін. Характерною особливістю деяких означальних та модальних прислівників, ужитих у предикативній позиції, є можливість подвійного використання їх: з інкорпорованим негатором (пор.: У ДНР заявили, що вивчати в школах українську мову необов’язково (http://nbnews.com.ua/ua/news/132189/) і з окремо вжитим негатором (пор.: Щоб врятувати життя, не обов’язково їхати в Ужгород! (7 днів, 30.09.2014). Відповідно до норми чинного “Українського правопису” заперечну частку не з ознаковими словами в присудковій позиції потрібно писати окремо [14, с. 44], проте з прислівником її нерідко пишуть разом. Така непослідовність зумовлена різними змістовими відтінками обох способів правопису. Зливаючись із прислівником, частка не слугує не власне запереченню предикативної ознаки, а формуванню назви цієї ознаки, пор.: Нам небайдуже, що відбувається в місті (День, 20.02.2013). Окреме написання цієї частки сприяє акцентованню, посиленню заперечення, немовби автор полемізує з кимсь, пор.: Церкві не байдуже хто керуватиме Україною – Філарет (http://realno.te.ua/, 21.06.2012). Цю закономірність спостерігаємо навіть тоді, коли прислівник ужитий в іншій позиці. Зокрема, означальний прислівник з інкорпорованим негатором досить нейтрально визначає специфіку перебігу дії чи стану (пор.: Міліція невипадково тримала 6 чоловік у Чернігові (Високий Вал, 25.01.2014), тоді як прислівник із окремо вжитою часткою не більше акцентує саме відсутності ознаки, унаслідок чого речення звучить полемічніше, чіткіше простежується його поліпрозитивність, пор.: Шевченко був у Мілані не випадково (http://football24.ua/home/showSingleNews.do?shevchenko_buv_u_milani-_ne_vipadkovo&objectId=180822) ← Шевченко був у Мілані + Це не є випадково. Висновки дослідження та перспективи подальших наукових розвідок. Отже, заперечні префікси є складниками структури українських прислівників усіх семантико- синтаксичних розрядів, але найбільше їх у структурі означальних, модальних та предикативних прислівників. Це зумовлено їхньою здатністю градуювати ступінь передання ознаки, указувати на високу інтенсивність її вияву

або повну відсутність ознаки. Широке вживання у складі предикативних прислівників заперечних префіксів спричинене предикатним характером операції заперечення, органічністю заперечних компонентів у препозиції до предикатних одиниць. Використання заперечних засобів для формування різних адвербіальних значень підтверджує інтерпретативний характер категорії заперечення, її спрямування в зону вираження різних модальних значень. Дослідження ролі заперечних афіксів у формуванні адвербіальної семантики відкриває перспективи для вивчення їхніх функцій у семантичній структурі інших лексико- граматичних категорій слів.

ЛІТЕРАТУРА 1. Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт / Н.Д. Арутюнова. – М. : Наука, 1988. – 341 с.

2. Баган М.П. Категорія заперечення в українській мові : функціонально-семантичні та етнолінгвістичні вияви / М.П. Баган. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. – 376 с. 3. Висоцький А.В. Синтаксична сфера прислівника в українській літературній мові : [монографія] / А.В. Висоцький. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2013. – 328 с. 4. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І.Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1988. – 256 с. 5. Городенська К. Прислівник. Службові слова-морфеми. Слова-речення / Катерина Городенська // Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. – К. : Унів. вид-во „Пульсари”, 2004. – С. 298 – 390. 6. Евтюхин В.Б. Наречие / В.Б. Евтюхин. – СПб. : Изд-во Санкт-Петербург. ун-та, 1999. – 48 с. 7. Карпіловська Є.А. Тенденції поповнення номінаційних ресурсів української мови: згорнуті лексемні категорії / Є.А. Карпіловська // Мова. Людина. Світ: До 70-річчя професора М. Кочергана : зб. наук. статей / [відп. ред. Тараненко О.О.] – К. : Вид.центр КНЛУ, 2006. – С. 315 – 323. 8. Корнева В.В. Наречие как специализированное средство объективации испанской пространственной картины мира : автореф. дисс. на соискание учен. степени докт. филол. наук : спец. 10.02.05 „Романские языки”/ В.В. Корнева. – Воронеж, 2008. – 40 с. 9. Кусова М.Л. “Смысл” отрицания в лексической семантике. – Екатеринбург, 1997. – 186 с. 10. Кусова М.Л. Репрезентация отрицания в семантике лексических и фразеологических единиц : (идеографический, ономасиологический, концептуальный анализ) : автореф. дисс. на соискание учен. степени докт. филол. наук : спец. 10.02.01 „Русский язык” / М.Л. Кусова. – Екатеринбург, 1998. – 37 с. 11. Михайлов В.А. Генезис антонимических оппозиций, антонимия и отрицание / В.А. Михайлов. – Л. : Ленинград. гос. ун-т, 1987. – 80 с. 12. Озерова Н.Г. Средства выражения отрицания в русском и украинском языках / Н.Г. Озерова. – К. : Наук. думка, 1978. – 118 с. 13. Степанов Ю.С. Предикация / Ю.С. Степанов // Лингвистический энциклопедический словарь / [ред. В.Н. Ярцева]. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – С. 393 – 394. 14. Український правопис . – К. : Наукова думка, 2012. – 288 с. 15. Червински П. Речевая стратегия не- и позиция говорящего в языке второй половины XX века / П. Червински // Политическая лингвистика. – 2006. – № 19. – С. 270 – 289.